

Н. Есмағанбет^{1*}, **Н. Өтпенев²**,
Н. Қайырбеков¹, **А. Кызылжык³**

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

²Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан

³Ыстамбұл университеті, Ыстамбұл, Түркия

*e-mail: bas.imam@mail.ru

КЕҢЕСТІК ҚАЗАҚСТАННЫҢ ДІН ЖӘНЕ ҚОҒАМ ҚАЙРАТКЕРІ ДҮЙСЕНБЕК ҚАБЫЛАНБАЙҰЛЫНЫҢ ӨМІРІ МЕН ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ

Бұл зерттеу Кеңес дәуірінде Қазақстан мен Орталық Азия аумағында діни ахуалды талдауға арналған. XX ғасырдың алғашқы ширегінде идеологиялық қысым мен атеистік саясат жағдайында діни өмірдің ерекшеліктері, ислам ғұламаларының рөлі және халық арасындағы діни тәрбиенің сақталуы зерттелді. Зерттеудің негізгі мақсаты Дүйсенбек Қабыланбайұлының діни қызметі мен ғылыми мұрасын қарастыру арқылы кеңестік кезеңдегі ислам дәстүрлерін сақтау тетіктерін, діни сана мен рухани ағартушылығын саралау. Жұмыстың ғылыми мәні зерттеудің мақсатына сәйкес – кеңестік кезеңдегі діни өмірді тарихи және әлеуметтік контекстінде талдау арқылы ислам тарихының белгілі бір аспектілерін ашу. Тәжірибелік мәні діни білім беру, рухани тәрбие беру және мәдени мұраны сақтау саласында ұсыныстар жасауға мүмкіндік береді. Зерттеуде тарихи-ғылыми әдіс, салыстырмалы талдау, архивтік құжаттар мен қолжазбаларды зерделеу, іс-тәжірибелік бақылау сияқты әдістер қолданылды. Бұл әдістер Дүйсенбек Қабыланбайұлының қызметін толық әрі дәл сипаттауға мүмкіндік берді. Зерттеу барысында ислам дәстүрлерінің кеңестік қысымға қарамастан сақталып, ұрпақтан ұрпаққа жеткізілгені анықталды. Дүйсенбек Қабыланбайұлының ғылыми еңбектері, діни материалдарды жинақтауы және қоғамға жеткізуі ислам қағидаттарын қоғам талабына сай бейімдеудің тиімді жолын көрсетті. Бұл жұмыс қазақ қоғамында діни сана мен рухани ағартушылықтың қалыптасуына, ислам тарихының зерттелуіне үлес қосады. Сондай-ақ діни мұра мен дәстүрлерді тарих тұрғысынан түсінуге мүмкіндік береді. Зерттеу нәтижелері қазіргі заманғы діни білім беру жүйесінде, рухани тәрбие беру шараларында, мәдени және діни мұраны сақтау ісінде қолдануға болады. Дүйсенбек Қабыланбайұлының тәжірибесі дәстүрлі исламды қазіргі өмір жағдайына бейімдеуге үлгі болары сөзсіз.

Түйін сөздер: ағартушы, дін, дәстүр, шариғат, ислам

N. Yesmaganbet^{1*}, N. Otpenov², N. Kairbekov¹, A. Kizilcik³

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

²Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Almaty, Kazakhstan

³Istanbul University, Istanbul, Turkey

*e-mail: bas.imam@mail.ru

The life and legacy of Duysenbek Qabylanbayuly: a religious and public figure of soviet Kazakhstan

This study is devoted to the analysis of the religious situation in Kazakhstan and Central Asia during the Soviet period. In the first quarter of the 20th century, under ideological pressure and atheist policies, the features of religious life, the role of Islamic scholars, and the preservation of religious education among the population were examined. The main purpose of the study is to investigate the religious activities and scientific legacy of Duysenbek Kabylanbaiuly in order to identify the mechanisms for preserving Islamic traditions during the Soviet period, as well as religious consciousness and spiritual enlightenment. The study aims to demonstrate scientific methods for adapting Islamic norms to public life. The scientific significance of the work lies in the analysis of religious life in the Soviet period within a historical and social context, which allows revealing certain aspects of Islamic history. The practical significance is the possibility of applying the research results in the fields of religious education, spiritual upbringing, and the preservation of cultural heritage. The study employed historical-scientific methods, comparative analysis, examination of archival documents and manuscripts, as well as practical observation. These methods made it possible to fully and accurately describe the activities of Duysenbek

Kabylanbaiuly. During the study, it was established that Islamic traditions were preserved despite Soviet pressure and were transmitted from generation to generation. Duysenbek Kabylanbaiuly's scholarly works, his collection of religious materials, and their dissemination to society demonstrated effective ways of adapting Islamic teachings. The work contributes to the development of religious consciousness and spiritual enlightenment in Kazakh society, as well as providing a historical understanding of religious heritage and traditions. The results of the study can be applied in the modern system of religious education, spiritual upbringing programs, and activities for preserving cultural and religious heritage. Duysenbek Kabylanbaiuly's experience serves as an example of adapting traditional Islam to contemporary life conditions.

Keywords: educator, religion, traditions, sharia, Islam

Н. Есмаганбет^{1*}, Н. Утпинов², Н. Каирбеков¹, А. Кызылджик³

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилёва, Астана, Казахстан

²Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан

³Стамбульский университет, Стамбул, Турция

*e-mail: bas.imam@mail.ru

Жизнь и творчество религиозного и общественного деятеля советского Казахстана Дүйсенбека Кабыланбайұлы

Данное исследование посвящено анализу религиозной ситуации в Казахстане и Центральной Азии в советский период. В первой четверти XX века в условиях идеологического давления и атеистической политики изучались особенности религиозной жизни, роль исламских ученых и сохранение религиозного воспитания среди населения. Основная цель исследования – изучение религиозной деятельности и научного наследия Дүйсенбека Кабыланбайұлы с целью выявления механизмов сохранения исламских традиций в советский период, а также религиозного сознания и духовного просвещения. Исследование направлено на демонстрацию научных методов адаптации исламских норм к общественной жизни. Научная значимость работы заключается в анализе религиозной жизни советского периода в историческом и социальном контексте, что позволяет раскрыть отдельные аспекты истории ислама. Практическая значимость заключается в возможности применения результатов исследования в сфере религиозного образования, духовного воспитания и сохранения культурного наследия. В исследовании использовались историко-научный метод, сравнительный анализ, изучение архивных документов и рукописей, а также практическое наблюдение. Эти методы позволили полностью и точно описать деятельность Дүйсенбека Кабыланбайұлы. В ходе исследования было установлено, что исламские традиции сохранялись, несмотря на советское давление и передавались из поколения в поколение. Научные труды Дүйсенбека Кабыланбайұлы, его сбор религиозных материалов и их донесение до общества показали эффективные способы адаптации исламского вероучения. Работа вносит вклад в формирование религиозного сознания и духовного просвещения в казахском обществе, а также позволяет исторически понять религиозное наследие и традиции. Результаты исследования могут быть использованы в современной системе религиозного образования, мероприятиях духовного воспитания и в деятельности по сохранению культурного и религиозного наследия. Опыт Дүйсенбека Кабыланбайұлы служит примером адаптации традиционного ислама к современным жизненным условиям.

Ключевые слова: просветитель, религия, традиции, шариат, Ислам

Кіріспе

Ғалымның, діни ағартушының өмір сүру кезеңі Қазақстан Кеңес Одағының құрамында одақтас республика болған, Кеңес өкіметі билік жүргізген тұсқа тура келді. XX ғасырдың басында Кеңес Одағы құрылды, оның құрамына Орталық Азия елдері мен Қазақстан да кірді (Нуртазина, 2008). Бұл уақыт діндарлар үшін қиын, тіпті күрделі кезең болды, өйткені халық арасында діни және әсіресе исламдық негіздерді жою процестері күшейді. Билік діни мәселелер мен наным-сенімдерді зерттеуге, діни күнтізбеге мән

беріп, Құрбан айт немесе Ораза айт сияқты діни мерекелерді тойлауға, мұсылмандық кітаптар мен оқулықтарды оқуға, бастауыш мектептерде діни ұстанымдармен оқуға толық тыйым салды (Нургалиева, 2005). Қазақстан туралы айтатын болсақ, ол кезде ол Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасы деп аталды және бұл бағытта мәселелер аз болған жоқ. Оңтүстік Қазақстан облысының бір ауданында ғана 30 мешіттің 30-ы, ал Батыс Қазақстанда барлық діни ғимараттар, соның ішінде мешіттер, медреселер, т.б. жабылды. 1920 жылдары Қазақ КСР аумағында түркі емлесін реформалау жөніндегі комиссия белсен-

ді жұмыс істеп, соның нәтижесінде араб графикасы кириллицаға көшті. Араб графикасынан кириллицаға көшу халықтың сауаттылық деңгейін арттыруға оң әсер етті, 1940 жылдарға қарай ол 80 пайызды құрады.

Кеңестік кезеңдегі діни ағартушыларының қызметін зерттеу қатаң мемлекеттік саясат жағдайында рухани құндылықтарды сақтау және бейімдеу үдерістерін түсінудің маңызды тақырыбы болып табылады. Кеңес Одағында дін буржуазиялық идеологияның құралы ретінде танылды, ол жаппай секуляризация және рухани институттарды басып-жаншу саясатын жүргізді (Wilfred Cantwell Smith, 1957). Сонымен бірге әртүрлі аймақтардағы, соның ішінде Орталық Азиядағы діни жетекшілер дәстүрлерді жаңа шындыққа бейімдей отырып, сақтаудың стратегияларын әзірледі. Бұл процестерді талдау мәдениеттер мен рухани тәжірибелердің өзара әрекеттесу механизмдерін анықтауға, сондай-ақ шектеулер жағдайында әлемдік діни ойдың жергілікті рухани идеялардың қалыптасуына қалай әсер еткенін анықтауға мүмкіндік береді. Жұмыста діни білім берудің түрлі аспектілері жаһандық және қазақстандық үдерістер контекстінде зерттелді, сонымен қатар кеңестік кезеңдегі Қазақстанның негізгі діни және мәдени ағарту қызметкерлерінің қызметі қарастырылды. Бұл дүниежүзілік және жергілікті деңгейдегі діни білім берудегі теориялық тәсілдер болды. Дүниежүзілік деңгейде және Кеңес Одағындағы діни институттарға әсер ететін секуляризацияның ерекшеліктері зерттелді. Бұл процестер діни идеялардың саяси қысым мен қатаң мемлекеттік бақылау жағдайында сақталуына және өзгеруіне әсер етті.

Сондай-ақ Еуропадағы модернизациямен және мәдени алмасумен қатар жүрген діни жаңғыру тенденциялары зерттелді. Діни құндылықтар туралы еуропалық идеялардың Орталық Азияға, оның ішінде Қазақстанға ену жолдарын және бұл идеялардың діни және білім беру үдерістерінде қалай көрініс тапқанын зерттеу маңызды болды. Онда Қазақстандағы жергілікті рухани көшбасшылардың дәстүрлі рухани мұраны сақтай отырып, еуропалық діни ойдың элементтерін кеңестік идеология контекстіне қалай бейімдегені зерттелді.

Кеңес Одағы тұсында Қазақстандағы діни ахуал әлсіреді, оның жан-жақты толыққанды дамуға қауқары болмады. Кеңестік кезеңде Қазақстандағы жергілікті халық арасында негізгі дін ханафи мәзһабындағы (мектеп) сүнниттік

ислам болды (Баишев, 1981). Қазақстанда көптеген мешіттер мен медреселер сақталып қалды, бірақ олар енді дінге тірек қызметін атқармай, негізінен тарих және этнография нысандары ретінде пайдаланылды. Кеңес үкіметінің дінге қатысты қатаң саясатына қарамастан, адамдар өз негіздерін, салт-дәстүрін, дінін сақтауға тырысты. Кеңестік Қазақстанда ресми түрде болмаса да, халық арасында діни мәдениет пен оның құндылықтарын сақтауға тырысқан, сол кездегі кеңес өкіметі тарапынан бірнеше рет қуғын-сүргінге ұшырап, жазаланған білімді, сауатты имамдар мен молдалар көп болды.

Кеңес Одағы кезінде Орта Азия мен Қазақстан өңіріндегі осындай діни сауат иелерінің қатарында Дүйсенбек Қабылбайұлы да бар. Ол әрқашан адамдардың қоғамдық және жеке өміріндегі діни фактордың рөлі қайтадан арта бастаған уақыт келеді, бұл діни мәселе тарихын жаңа теориялық және әдістемелік позициялардан зерттеуді қажет етеді деген пікірді ұстанды. Діни мәдениеттің құндылықтары сұранысқа ие болады, өйткені дін әрбір халықтың өмірінде маңызды рөл атқарады және оның мәдениетінің ажырамас бөлігі болып табылады. Бірақ бұл ойлардың барлығы осы кезеңде қиын және қабылданбайтын болды, өйткені кеңестік кезеңде барлық діни ағымдар мен діндерге тыйым салынған.

Мемлекеттегі діни ахуалға қатысты оқылған және зерттелген көптеген кітаптарға ғылыми қорытынды жасап, талдау жасай отырып, Кеңес өкіметі тұсындағы діни ахуалдың жай-күйін және халықтың рухани-діни мұрасының даму динамикасын бағалай отырып, сол кездегі дінді ұстанатын мұсылман ағартушыларға өз дінінің барлық сұлулығы мен құндылықтарын сақтап, кейін оны қарапайым халыққа жеткізу оңай болған жоқ деп айта аламыз. Мұның барлығына ең алдымен, жалпы мемлекеттегі дін мәселесіне қатысты Кеңес өкіметінің қатаң және қиын режимі кедергі болды.

Мұрағат құжаттарына сүйене отырып, XX ғасырдың 30-70 жылдарындағы дінге байланысты қабылданған заңдар мен діни жағдайларға көптеген ғылыми талдаулар жасауға болады. Бірақ сол кездегі қазақ қоғамының ұстанымы мен діни ахуалының ақиқаттығын көрсету үшін жеке кітапхана қорында сақтаулы тұрған діни саладағы бірегей қолжазба кітаптар мен сирек кездесетін әдебиеттерге классикалық талдау жүргізе отырып, терең діни таным иесі, интеллектуалдық қасиеті жоғары қазақ ағартушысы,

дін қайраткері Дүйсенбек Қабыланбайұлының тұлғасын анықтаумен тоқталғымыз келеді.

XX ғасырдың 30-жылдарының өзінде біз ескі дәстүрлі қоғамның жаңа социалистік қоғамға айналуын көріп отырмыз, бұл да қазақстандық қоғамның дамуына үлкен әсер етті. Орталық Азия мен Қазақстан өзінің көпұлттылығымен, көп құрылымды экономикалық дамуымен және әлеуметтік дамудың әркелкілігімен ерекшеленді, бұл дінге қарсы кеңестік саясатты жүзеге асыруды айтарлықтай қиындатты. Аумақ халқы дәстүрлі түрде өзінің жоғары діндарлығымен ерекшеленді, бұл тарихи дәстүрлермен, қала халқымен салыстырғанда ауыл халқының басымдығымен, ұлттық құрамының алуандығымен және жергілікті діни орындардың медреселер мен мешіттердің белсенділігімен байланысты болды.

Шыны керек, Кеңес өкіметі тұсында бүгінгі жас ұрпақ біле бермейтін қаншама зиялы қауым, дін ғұламалары қиын-қыстау кезеңде өмір сүрді. Яғни, сол кездегі сауатты азаматтар өздерінің ішкі рухани құндылықтарына сай келмейтін қағидалармен өмір сүруге мәжбүр болды. Бұл кезде ұлтымыздың өзіне тән мәдениетіне, тарихи болмысына, дүниетанымына сай келмейтін жаңа заң, жаңа талап аясында бүкіл халықты күштеп бағындыру саясаты жүргізіліп жатты. Бұл саясатқа ашық қарсылық көрсеткендер жазаланды, лагерьлерге жіберілді, тіпті атылды. Бұл бізге қазіргі мұрағат құжаттарында кездесетін фактілер мен деректерден белгілі. Бірақ мұндай діндар, сауатты ағартушылар арасында көп адамдар енді ашық қарсылық көрсетпей, өздерінің саналы өмірін ұлтына, бүкіл адамзатқа пайдалы етуге барынша байыптылықпен ұмтылды. Бірақ, өкінішке орай, Кеңес үкіметінің саяси ұмтылысы мен мақсаты мүлде басқа еді. Кеңес үкіметі дінді большевизм мен коммунизмнің толық идеологиясын орнату жолындағы елеулі кедергі ретінде қарастырды.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері

Зерттеу жұмысы Дүйсенбек ақсақалдың жинақтаған діни материалдары мен қолжазбаларының ғылыми құндылығын бағалауға мүмкіндік береді. Оның еңбектері тек жеке тұлғаның қызметін сипаттап қана қоймай, кеңес дәуіріндегі қоғамдағы діни тәжірибелерді, білім беру жүйесін және ислам ілімдерінің таралуын жан-жақты көрсетуге арналған. Бұл материалдар қазіргі

заманғы зерттеушілерге исламдық ғылымның дамуын, діни құндылықтарды сақтау әдістерін және халықтың рухани өмірін тарихи тұрғыдан талдауға нақты деректер береді.

Зерттеу барысында Дүйсенбек ақсақалдың қызметі аймақтық мәдениет пен дәстүрлердің дамуына қосқан үлесі де қарастырылады. Оның іс-тәжірибесі арқылы діни тәрбиенің, рухани ағартушылықтың және исламдық мәдени мұраның ұрпаққа жеткізілуі жүзеге асырылды. Сонымен бірге, бұл зерттеу қазіргі заманғы діни білім беру және рухани тәрбие саласында қолданылатын практикалық ұсыныстарды әзірлеуге, қоғамдағы мәдени және діни сабақтастықты нығайтуға мүмкіндік береді.

Зерттеу жұмысының нысаны – тұлғаның өмір жолын зерттеу арқылы кеңес кезеңіндегі діннің шынайы күйін, рухани сабақтастықты және ұлттық дүниетанымның беріктігін айқындау. Кеңес дәуіріндегі діни ахуалды Дүйсенбек ақсақалдың өмірі мен ағартушылық қызметі арқылы талдап, оның өмірлік ислам дәстүрін сақтаудағы рөлін анықтау.

Зерттеудің міндеттері: Кеңестік дін саясатының Қазақстандағы әсерін сипаттау; Дүйсенбек ақсақалдың өмірбаяны мен діни біліміне шолу жасау; оның ағартушылық және молдалық қызметінің негізгі бағыттарын айқындау; отбасында сақталған діни мұраның ғылыми құндылығын көрсету; рухани еңбегінің аймақтық мәдениеттегі орнын бағалау.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Зерттеудің әдістері ретінде тарихи деректерді жүйелі түрде талдау, салыстырмалы тарихи талдау, биографиялық әдіс, контенттік талдау, анализ бен синтез, индукция мен дедукция, абстракциялау және модельдеу секілді ғылыми-теориялық әдістер қолданылды.

Зерттеу бірнеше кезеңнен тұрды: алдымен кеңестік кезеңдегі дін саясаты мен қазақ даласындағы исламдық ағартушылыққа қатысты әдебиеттерге шолу жасалды; кейін мұрағат материалдары, ауызша деректер және қолжазба мұралар жинақталды; соңғы кезеңде алынған деректер талданып, Қабыланбайұлы Дүйсенбектің ағартушылық қызметіне қатысты қорытындылар жасалды.

Зерттеу нәтижелері кеңестік дәуір жағдайында исламдық дәстүрдің сақталу тетіктерін тереңірек түсінуге, сондай-ақ діни ағартушы тұлғалардың қоғамдық сананы қалыптастыруда-

ғы рөлін ғылыми тұрғыдан бағалауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар зерттеу қорытындылары аймақтық тарих, діни білім беру, мәдени саясат секілді салаларда діни дәстүрлердің маңызын ескеру қажеттілігін айқындайды.

Зерттеу материалдары ретінде кеңестік кезеңдегі дінге қатысты ресми құжаттар, мұрағаттық жазбалар, Дүйсенбек ақсақалдың жеке кітаптары мен қолжазбалары, оның қызметіне қатысты ауызша деректер, этнографиялық мәліметтер және тақырыпқа байланысты отандық және шетелдік зерттеушілердің еңбектері пайдаланылды.

Зерттеу сұрақтары «Кеңестік кезеңдегі діни саясат қазақ қоғамының рухани өміріне қалай әсер етті? Ағартушы тұлғалар исламдық білімді қандай жолмен сақтады? Дүйсенбек Қабыланбайұлының қызметі өңірлік діни дәстүрдің сақталуына қандай үлес қосты?» деген мәселелер аясында анықталды.

Нәтижелері және талқылау

Қазақстандық ғалым Г.Д. Мұхтарова дін мен мемлекет арасындағы заңнамалық және құқықтық қатынастардың екі кезеңін жазып көрсетеді. Атап айтқанда, 1917-1928 жылдар аралығы Кеңестік Қазақстандағы мемлекет-дін қатынастарының алғашқы кезеңі болып табылады. Бұл кезеңде мемлекет-дін қарым-қатынасының кеңестік үлгісінің, дін және шіркеу туралы қаулылардың дамуы және оларды жүзеге асырудың басталуы болды. Екінші кезең 1929-1942 жылдар аралығы бітіспес құдайсыздық пен дінге қарсы террордың салтанат құру кезеңі ретінде атап көрсетіледі. Дін саясатын қатаңдату бағытында түзету Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитеті мен РКФСР Халық Комиссарлары Кеңесінің 1929 жылғы 8 сәуірдегі «Діни бірлестіктер туралы» Қаулысымен қамтамасыз етілді» (Pipes Richard, 1960).

Қоғамға ықпалын сақтап қалуға тырысқан Кеңес үкіметі бастапқыда ұлттық және діни факторларға мұқият көңіл бөлді. Мұсылмандар санының көптігі мен ұлттық өңірлерден айырылғысы келмеуі Кеңес үкіметін олардың құрметіне ие болуға бағытталған саясатты икемді жүргізуге итермеледі. Ерекшелігі, Кеңес үкіметі үшін исламға деген көзқарас мұсылман аймақтарында режимнің өмір сүру мүмкіндігімен байланысты болды. Бірқатар зерттеушілер атап өткен исламға деген көзқарастың екі жақтылығы осыдан туындайды: бір жағынан оған қарсы кескі-

лескен күрес, екінші жағынан ынтымақтастыққа ұмтылу.

Кеңес Одағында дін қатаң секуляризация және атеизм саясатын ұстанған мемлекеттің үнемі қысымына ұшырады. 1920 жылдары басталған дінбасылар мен діни ұйымдарға қарсы қуғын-сүргін шіркеулердің, мешіттердің және басқа да діни ғибадат орындарының жаппай жабылуына, сондай-ақ діни қызметкерлердің тұтқындалуы мен қудалануына әкелді (Frank Allen, 2001). Атеизм саясаты діни дүниетанымды ғылыми-материалистік көзқараспен алмастыруға ұмтылды, бұл ағартушылық және діни институттарға қатты әсер етті. Алайда, мемлекеттің қатал саясатына қарамастан дін жасырын түрде өмір сүре берді (Abul-Fazi Ezzati, 1994). Қазақстанда және Орталық Азияның басқа республикаларында діни жетекшілер қатаң бақылау жағдайында рухани дәстүрлерді сақтаудың жолдарын іздестірді. Көптеген діни ілімдер ұрпақтар арасындағы байланысты сақтап, рухани мұраны қолдайтын отбасылық ортада немесе астыртын қауымдастықтарда берілді. КСРО-дағы атеизм саясаты елдегі діни ойлардың дамуына да әсер етті. Қоғамдық діни талқылаулар мен іс-шараларға тыйым салынғандықтан, теологтар мен діни жетекшілер өз идеяларын білдірудің жаңа түрлерін іздеуге мәжбүр болды. Бұл діни философияның дамуына әкелді, ол қуғын-сүргін жағдайында жасырын болды, бірақ Кеңес Одағында діни білім беру және рухани мұраны сақтау үшін маңыздылығы кем емес. Мемлекеттің қатал саясатына жауап ретінде Кеңес Одағында дін жаңа жағдайларға бейімделуге мәжбүр болды. 1940 жылдары, Екінші Дүниежүзілік соғыстан кейін Кеңес үкіметі дінге деген көзқарасын жұмсартты, бұл кейбір діни институттардың ішінара қалпына келтірілуіне мүмкіндік берді. Дегенмен, діни көшбасшылар қатаң бақылауда болды және олардың қызметі мемлекеттік шеңберлермен шектелді (Robert D. Crews, 2006).

Қазақстандағы және Орталық Азияның басқа аймақтарындағы діни жетекшілер өздерінің жұмыс әдістерін кеңестік режимге бейімдеді. Мұсылман жетекшілері, әсіресе діни бірегейлікті сақтаудың негізі ретінде халықтық әдет-ғұрыптар мен мәдениетті пайдалана отырып, діни дәстүрлерді сақтауға тырысты (Саидбаев, 1978). Бұл кезеңде Орталық Азияда сопылық тәжірибелер белсенді дамып, жабық қауымдастықтарда рухани дәстүрлерді сақтауға мүмкіндік берді. Кеңес өкіметі тұсында дінді бейімдеу мемлекет талаптарына сай келетін діни қызметтің құқық-

тық нысандарын құруды да қамтыды. Атап айтқанда, діни жетекшілердің қызметін бақылайтын және діни ұйымдар мен мемлекет арасындағы байланысты қамтамасыз ететін Орталық Азия және Қазақстан мұсылмандары діни басқармасы сияқты ресми діни құрылымдар құрылды.

Қазақстандағы діни ой-пікірдің дамуы кеңестік кезеңде қатаң мемлекеттік бақылау жағдайында өтті, бірақ бұл рухани жетекшілердің қызметін жалғастыруға кедергі болмады. КСРО-ның басқа республикалары сияқты Қазақстанда да дін ұлттық болмыс пен рухани құндылықтарды сақтауда маңызды рөл атқарды. Діни жетекшілер қуғын-сүргінге қарамастан жергілікті қауымдастықтармен байланысын үзбей, рухани білімдерін ауызша дәстүрлер мен жасырын жиындар арқылы жеткізді (Малашенко, 1996). Кеңестік секуляризация жағдайында Қазақстанда діни ой шектеулі шеңберде дамыды, бірақ бұл діни білім мен дәстүрді қолдайтын рухани қауымдардың қалыптасуына кедергі бола алмады. Мысалы, көптеген мұсылман қауымдастығының жетекшілері халықаралық діни орталықтармен байланыста болды, бұл оларға дәстүрлі ислам мәдениетінің элементтерін сақтауға мүмкіндік берді (Иванов, Трофимов, 2004). Рухани мұраны сақтауда сопылық бауырластықтар да маңызды рөл атқарды. Қазақстандағы діни ой-пікірдің дамуында қуғын-сүргін жағдайында өз білімдерін рухани дәстүрді сақтауға жұмсаған дін ағартушылары ерекше рөл атқарды. Олардың қызметінің нәтижесінде Қазақстанның мәдени өмірінде маңызды рөл атқарып келе жатқан рухани мұраның елеулі бөлігін сақтауға мүмкіндік туды.

Шындығында, бұл кезеңдерде қазақ халқының әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі, жалпы дүниетанымы мұсылмандық қағидалармен үйлесім тауып, тұтастай бірігіп, тұтастай ұқсас болды (Мустафина, 1992). Тарихи деректерге сүйенсек, ата-бабаларымыз 751 жылы «Атлах шайқасы» кезінде ислам дінімен танысып, араб мұсылман әлемімен араласа бастаған (Исахан, Сатыбалдиева, 2022, Есімқұлов, 2018). Ал бұлтартпас дәлел ретінде 942-1210 жылдар аралығында тарихи сахнада өзіндік орны бар Қарахан мемлекетінің құрылуын және X ғасырдың ортасында исламның Қарахан қағанатының мемлекеттік дініне айналуын келтіруге болады. Бір сөзбен айтқанда, қазақ халқының ұлттық болмысы, ғылым-білімі, салт-дәстүрі, әдет-ғұрыптары ислам дінінің қағидаларымен үндеседі. Қазақ халқының ғана емес, жалпы Орталық Азияның түркі

халықтарының мәдени-рухани болмысы ислам дінінің құндылықтарымен тікелей байланысты (Ораз, 2018). Исламның Орта Азия елдеріне, Қазақстанға жеткен кезі – түркі халықтарының басын қосып, мұсылман түркі дүниетанымын қалыптастырғаны тарихи шындық.

Мұсылман дүниетанымы – өте кең ұғым. Біздің жағдайда оны объективті әлемге, ондағы адамның орны, адамның өзін қоршаған шындыққа, қоғамға қатынасы, оның наным-сенімдері, идеалдары, құндылық бағдарлары, діни өмірі мен қызметі туралы көзқарастардың аса жалпыланған жүйесі деп түсінеміз. Өзінің әлеуметтік спектрінде дүниетаным идеологияның негізі бола алады, ал дүниетанымның дамуы жеке адамның ғана емес, белгілі бір әлеуметтік топтың, халықтың немесе ұлттың кемелденуінің елеулі көрсеткіші болып табылады (Султанғалиева, 1998). Бізді, түркілерді біріктіретін дүниетаным түркілердің жаратылыс, адам және дүние туралы төл түсініктерінен бастау алатын, дін ғалымдары мен теологтар жазған қолжазбалар мен кітаптар негізінде қалыптасқан көзқарастар мен құндылықтардан тұрады. Бірақ бұл уақытта Кеңес Одағында халықтың зайырлы өмір салтына бағытталған қалың бұқарасы болғанын атап өткен жөн (Қамзабекұлы, 2008).

Бұл жерде, бәлкім, сонау орта ғасырлардағы мұсылман түркі халықтарының қайталанбас тұлғалары туралы айта кету де керек шығар. Кешегі Алаш зиялыларын дүниеге әкелген, бүгінгі Қазақстан халқын тәуелсіздікке тәрбиелеуші ата-бабалардың діни мен әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі мен ұлттық болмысы қаншалықты берік болғанын дәлелдеудің қажеті жоқ. Мұны бәріміз жақсы білеміз және мойындаймыз. Өзі үшін емес, ұлты үшін, елдің жарқын болашағы үшін жанын аямай, қажет болса жанын беруге дайын ұрпақ өсірді (Қозыбаев, 2009). Расында да, атабаба тәрбиесін бойына сіңірген сол кездегі азаматтардың көпшілігі тым болмаса халқына қызмет етті. Әлихан Бөкейхановтың бүгінде бізді шабыттандыратын «Тірі болсам, қазаққа қызмет етемін» деген сөзінен ғибратты нұсқау алуға болады (Қойшыбаев, 2001).

Өкініштісі, елімізде қаншама осындай адамдар өмір сүргенін біз ойланбаймыз. Олар өздерін «тануы», «білуі» жағын ойламай, ұлтқа, оның руханиятына қызмет етті. Ең маңыздысы – олар «бұл өздерінің азаматтық борышы» екенін білді. Қаншама азаматтар уәдесінде тұрып, ұлт болашағы үшін жанын қиды. Бүгінгі біздің парызымыз өткенді еске алып, ой елегі-

нен өткізіп, тиісті білім алу. Өкініштісі, тарихтың куәсі болған қаншама адам көргенін жұртшылыққа ауызша жеткізсе де, дүниеден озып кетті. Қазіргі заман талабына келгенде жазба деректерге көбірек жүгінеміз. Соған қарамастан құнды мұра – сирек басылымдарда шыққан, шығыс тілдерінде ата-баба әулеттерінің отбасыларында, отбасылық жеке қорларда жазылған бірегей қолжазбалар мен кітаптар күні бүгінге дейін сақталған.

Нанымды дәлел ретінде бұл мақалада Сырдың киелі жеріндегі Дүйсенбековтер әулетінде әлі күнге дейін сақталып келе жатқан Киелі кітап қазынасы туралы тың деректермен бөлісетін боламыз. Қабыланбайұлы Дүйсенбек ақсақалдың өмірі мен ұрпақтары туралы білетін боламыз.

Қабыланбайұлы Дүйсенбек ақсақал 1905 жылы Қызылорда облысы, Қармақшы ауданы, бұрынғы Қуандария, қазіргі Жаңақала ауылында дүниеге келген. Әкесі Қабыланбай бай, ел басқарған белгілі азамат болған. Баласы Дүйсенбек алғаш Қуандариядағы «Ақмырза» мешітінде діни білім алып, көмелеттік жасқа толған соң «Алдашпай» (қазіргі Тұрмағанбет ауылы) мешітінің иесінің баласы Асан екеуі Самарқан қаласындағы медресеге оқуға жіберіледі. Қабыланбайұлы Дүйсенбек жас кезінде өз заманының білім ошағы болған Самарқан медресесінде араб, парсы тілдерінде ескіше білім алған. Ол 28 жасында Самарқандағы медресені бітіріп, еліне оралады. Оны халық алдымен сауатты, білімге құштар, көңілді азамат ретінде таниды. Уақыт өте келе халық оны «кішкентай молда», «қара молда» деп атап кеткен. Ол өзінің емшілік қасиетімен танылған, түрлі шөптерден дәрі-дәрмек әзірлеп, сырқаттарды шипалы өлеңдерімен, дұғалармен емдеумен айналысқан.

Бірақ Дүйсенбек ақсақал сауатты болғандықтан Кеңес Одағы кезінде «қызылдар» оны Мемлекеттік Қауіпсіздік Комитетінің бақылауында ұстап, намаз оқуға, емшілік жасауға қатаң тиым салған. Дәл осындай мақсатпен 1953 жылы Жаңақала ауылынан Қызылорда қаласына ауыстырылып, бақылауда ұсталды. Басынан нешетүрлі қиын-қыстау кезеңдерді өткерсе де ол өз бағытынан, жолынан таймады. Өмірінің соңына дейін ұлтына адал қызмет етіп, қолдан келгенше пайдалы болуға ұмтылған ұлтымыздың біртуар перзенттерінің бірі деуге болады. Оған құнды бірегей қолжазбалар мен шығыс тілдеріндегі сирек баспа кітаптары – оның жеке кітапханасындағы бізге жеткен асыл мұрасы дәлел.

Қабыланбайұлы Дүйсенбек саналы ғұмырында ұлт руханиятының дамуына, халықтың діни сауаттылығын арттыруға, дін мәселелерін үнемі кітап арқылы түсіндіріп, еліміздегі діни сауаттылықты арттыруға үлес қосты. 65 жасында туған жерінде қайтыс болды.

Дүйсенбек ақсақалдың жары Мыңжан Бұзауқызы 1924 жылы дүниеге келіп, 1995 жылы 18 наурызда 71 жасында дүниеден өтті. Мыңжан әжеміз Дүйсенбек ақсақалға тұрмысқа шығып, он үш баланы дүниеге әкелген асыл ана болған. Бірақ қиын кезеңде көптеген балалары қызылша мен көз тиюден қайтыс болды. Аман қалған ұлы Әлішер (1940-2000), қыздары Хадиша (1949-1997) және Зухра (1959). Дүйсенбекұлы Әлішер орта білімді – ағаш ұстасы. Өмірде түрлі қолөнермен айналысты. Сол кездегі жүйе бойынша бригадир, «Облбытснаб» облыстық тұтынушылар одағында ұзақ жылдар қойма меңгерушісі, мұнай өнеркәсібі жанданған алғашқы жылдары «Құмкөл Мұнай» серіктестігінде бұрғылау құралдарын сақтайтын қойма меңгерушісі қызметін атқарды. Дүйсенбек ақсақал ұлы Әлішерді жастайынан білім нәрімен сусындатып, алты жасына дейін араб жазуын үйреткен. Әлішер зеректігінің арқасында әкесінің тағылымын алып, діни сауатты азамат болды. Ол әкесінің жолын қуып, парсы тілін жетік меңгерген. Көптің ішінде діни уағыздарды, шарифат қағидаларын жатқа білетін дарынды азамат еді. Әлішер есейген шағында Сәдуақасқызы Шаһарбануға үйленіп, отбасын құрған. Дүйсенбек ақсақалдың ұлы Әлішер Оспанхан (1961), Сүлейман (1963), Асанғазы (1966-2021), Балымша (1968-2008), Нұрғазы (1971), Бақытжан (1973) және Салтанат (1996) атты жеті немере сүйді. Қазіргі таңда Әлішер ақсақалдың ұлынан 18 шөбере мен 19 шөберенің ұрпақтары жалғасын табуда.

Ақсақалдың кенже немересі Дүйсенбек Салтанат пен күйеу баласы Ғалымжан 2018 жылы Меккеге арнайы сапармен барып, ұлық қажылық парызын өтеп, «қажы» атанды. 2021 жылы Дүйсенбек ақсақалдың шөбересі Бақытжанқызы Алуа әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің «Исламтану» мамандығы бойынша мемлекеттік грант иегері болып оқуға түсіп, отбасы атынан атасынан қалған құнды жазба мұраны ғылыми тұрғыдан зерттеуді өз алдына міндет етіп қойды.

Қабыланбайұлы Дүйсенбек ақсақалдың жеке кітаптарын сақтап, ұрпақтарына жеткізуде жары Мыңжан Бұзауқызы мен келіні Шаһарбану үлкен үлес қосты. Себебі, мешітті мал

қорасына айналдырған «қызылдардың» нағыз атеистік бағыты өршіп тұрған тұста ұрпақтар сабақтастығы ретінде құран атадан балаға сақталып, мұра болып қалды. Дүйсенбек ағаның ұлы Әлішердің жары Сәдуақасқызы Шаһарбану Дүйсенбековтер әулетіне адал қызмет етіп, сол кездегі сырқаттарға ас әзірлеп, ыстық шай беріп, Дүйсенбектің, науқастардың, соның ішінде көршілес Орта Азия елдерінен дертіне шипа іздеп келгендердің алғысын, мейірімін, ақ батасын алған үлгілі асыл ана болған.

Дүйсенбековтер әулетінің бірегей қолжазбалары мен сирек баспа кітаптары. Қасиетті Қызылорда облысындағы Дүйсенбековтер әулетінде атадан қалған шығыс тілдерінде жазылған бірегей қолжазбалар мен сирек кітаптардың жалпы саны 433 кітап.

Ұрпақтарының айтуынша, құнды кітаптардың саны одан да көп болған. Кезінде сауатты азаматтар болғандықтан, біреулер біраз кітаптарды уақытша пайдалану үшін алып кеткен, осы уақыт бойы олар қайтарылмай, жоғалып кеткен. Осы кітапты пайдаланған адамдар ауылдың беделді молдалары болды. 2021 жылдың шілде айында Дүйсенбековтер әулетінің шешімімен бұл құнды мұраны зерттеу, аудару және еліміздің игілігіне пайдалану мақсатында әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің кітапханасына тапсыруға келісім берілді. Қазір әл-Фараби атындағы университет кітапханасының сирек кітаптар бөлімінде сақталған көне жазба жәдігерлер бұл түркі (аралас, шағатай) тілдерінде жазылған көне кітаптар – 164; араб тілінде жазылған кітаптар – 231; 3) парсы тілінде жазылған кітаптар – 38. Дүйсенбековтер әулетінен шыққан бірегей қолжазбалар мен сирек баспа кітаптары бір жағынан діни дереккөздерді, екінші жағынан Кеңес Одағы кезіндегі Қазақстанның тарихи деректерін зерттеуге үлкен үлес қосқанын айта кеткен жөн.

Қорытынды

Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін посткеңестік елдердің, оның ішінде Қазақстанның рухани өмірі мен мәдени болмысын қалпына келтіруде діни білім басты рөл атқарды. Кеңес дәуірінде дін шеттетіліп, қатаң бақылауда болды, бірақ тәуелсіздік алғаннан кейін Орталық Азия елдері өздерінің рухани және діни институттарын белсенді түрде қалпына келтіре бастады (Тасмағамбетов, 2009). Әсіресе, Қазақстан рухани жаңғыруды бастан кешіріп, ислам тағы да қоғамдық өмірдің маңызды бөлігіне айналды. Осы жаңғырудың басты тұстарының бірі дін негіздерін оқытатын оқу орындарын қалпына келтіру болды. Кеңес өкіметі кезінде жабылған мұсылман медреселері қайта жанданып, дін көшбасшыларының жаңа буынын даярлауда маңызды рөл атқара бастады. Университеттер мен мектептерде мәдениет пен рухани білім арасындағы жоғалған байланысты қалпына келтіруге көмектескен дін және этика тарихы курстары да оқытыла бастады. Мысалы, Қазақстанда Алматыдағы Уағыз медресесі сияқты жаңа медреселердің ашылуы діни білімнің жандануының символына айналды.

Қоғамдық тұрақтылықты сақтауда посткеңестік Қазақстандағы діни білім де маңызды рөл атқарды. Исламға деген қызығушылықтың артуына байланысты діни көшбасшылар бейбіт қатар өмір сүру және толеранттылық идеяларын белсенді түрде алға тартты, бұл әлеуметтік негіздерді нығайтуға және діни негізде болуы мүмкін қақтығыстардың алдын алуға көмектесті. Мемлекет және рухани басқармалар қолдайтын діни білім беру бағдарламалары моральдық-этикалық нормалардың қайнар көзі ретінде діннің жағымды бейнесін қалыптастыруға ықпал етті. Дін қайтадан қазақ қоғамының маңызды элементіне айналып, кеңестік дәуірде үзілген рухани және мәдени байланыстарды нығайтуға көмектесті.

Әдебиеттер

- Abul-Fazi Ezzati (1994). *An introduction to the History of the spread of Islam*. Ghom.
 Frank Allen (2001). *Muslim Religious Institutions in Imperial Russia*. Brill.
 Pipes Richard (1960). *Muslims in the Soviet Union // Islam and Communism*. Institute for the study of the USSR.
 Robert D. Crews (2006). *For Prophet and Tsar. Islam and Empire in Russia and Central Asia*. Harvard University Press.
 Wilfred Cantwell Smith (1957). *Islam in Modern History*. Princeton University Press.
 Баишев, С. Б. (1981). *История Казахской ССР (с древнейших времен до наших дней)*. Наука КазССР.
 Есімқұлов, Е. (2018). *Ислам тарихы*. Самға.
 Иванов, В.А., Трофимов, Я.Ф. (2004). *Религии в Казахстане: справочник*. Аркаим.
 Исахан, М., Сатыбалдиева, А. (2022). *Қазақстандағы Ислам тарихы*. Муфтият.
 Қамзабекұлы, Д. (2008). *Алаштың рухани тугыры*. Ел-шежіре.
 Қозыбаев, І. (2009). *Тұлғалар тугыры*. ҚазАқпарат.

- Қойшыбаев, Б. (2001). *Әлихан Бөкейханов. Жеті жарғы*.
 Малашенко, А. В. (1996). *Мусульманский мир СНГ*. Ариэль.
 Мустафина, Р.М. (1992). *Представления, культуры, обряды у казахов (в контексте бытового ислама в Южном Казахстане в конце XIX-XX веков)*. Қазақ университеті.
 Нургалиева, А.М. (2005) *Очерки по истории ислама в Казахстане*. Дайк-Пресс.
 Нуртазина, Н.Д. (2008). *Борьба с исламом. Религиозная политика советской власти в Казахстане в 20-40-е годы XX века*. Қазақ университеті.
 Ораз, С.С. (2018). *Ұлы Дала төсіндегі Ислам*. Қазақстан мұсылмандары діни басқармасы.
 Саидбаев, Т.С. (1978). *Ислам и общество. Опыт историко-социологического исследования*. Наука.
 Султанғалиева, А.К. (1998). *Ислам в Казахстане: история, этничность и общество*. Казахстанский институт стратегических исследований при Президенте РК.
 Тасмағамбетов, А.С. (2009). *История конфессии Казахстана в конце XVIII – начале XX вв.: распространение, организационное развитие и миссионерство*. Университет Уралъск.

References

- Abul-Fazi Ezzati (1994). *An introduction to the History of the spread of Islam*. Ghom.
 Baishev, S. B. (1981). *Istorija Kazahskoj SSR (s drevnejshih vremen do nashih dnei)* [History of the Kazakh SSR: From ancient times to the present]. Nauka KazSSR. (in Russian)
 Esimqulov, E. (2018). *Islam tarikhy* [History of Islam]. Samga. (in Kazakh)
 Frank, Allen (2001). *Muslim Religious Institutions in Imperial Russia*. Brill.
 Isakhan, M., Satybaldieva, A. (2022). *Qazaqstandaǵy Islam tarikhy* [History of Islam in Kazakhstan]. Muftiyat. (in Kazakh)
 Ivanov, V.A., Trofimov, Ja.F. (2004). *Religii v Kazahstane: spravochnik* [Religions in Kazakhstan: A reference book]. Arkaim. (in Russian)
 Malashenko, A. V. (1996). *Musul'manskij mir SNG* [The Muslim world of the CIS]. Ariel. (in Russian)
 Mustafina, R.M. (1992). *Predstavljenija, ku'tury, obrjady u kazahov (v kontekste bytovogo islama v Juzhnom Kazahstane v konce XIX-XX vekov)* [Beliefs, culture, and rituals among Kazakhs (in the context of everyday Islam in Southern Kazakhstan in the late 19th–20th centuries)]. Kazakh University. (in Russian)
 Nurgaliev, A.M. (2005). *Očerki po istorii islama v Kazahstane* [Essays on the history of Islam in Kazakhstan]. Dajk-Press. (in Russian)
 Nurtazina, N.D. (2008). *Bor'ba s islamom. Religioznaja politika sovetskoj vlasti v Kazahstane v 20-40-e gody HH veka* [The struggle against Islam: Religious policy of Soviet authorities in Kazakhstan in the 1920–1940s]. Kazakh University. (in Russian)
 Oraz, S. S. (2018). *Uly Dala tosindegi Islam* [Islam on the Great Steppe]. Spiritual Administration of Muslims of Kazakhstan. (in Kazakh)
 Pipes, Richard (1960). *Muslims in the Soviet Union // Islam and Communism*. Institute for the study of the USSR.
 Qamzabekuly D. (2008). *Alashdyn ruhani tugyry* [The spiritual foundation of Alash]. El-shezhire. (in Kazakh)
 Qojshybaev, B. (2001). *Alikhan Bokeikhanov. Zheti zhargy*. (in Kazakh)
 Qozybaev, I. (2009). *Tulgalar tugyry* [The pedestal of personalities]. QazAkparat. (in Kazakh)
 Robert, D. Crews (2006). *For Prophet and Tsar. Islam and Empire in Russia and Central Asia*. Harvard University Press.
 Saidbaev, T.S. (1978). *Islam i obshchestvo. Opyt istoriko-sociologicheskogo issledovanija* [Islam and society: An experience of historical and sociological research]. Nauka. (in Russian)
 Sultangaliev, A.K. (1998). *Islam v Kazahstane: istorija, jetnichnost' i obshchestvo* [Islam in Kazakhstan: History, ethnicity, and society]. Kazakhstan Institute for Strategic Studies under the President of the RK. (in Russian)
 Tasmagambetov, A.S. (2009). *Istorija konfessii Kazahstana v konce XVIII – nachale XX vv.: rasprostranenie, organizacionnoe razvitie i missionerstvo* [History of confessions in Kazakhstan in the late 18th – early 20th centuries: Spread, organizational development, and missionary activity]. Ural University. (in Russian)
 Wilfred Cantwell Smith (1957). *Islam in Modern History*. Princeton University Press.

Авторлар туралы мәлімет:

- Есмағанбет Нұрбек Әуесханұлы (корреспондент-автор) – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті дінтану кафедрасының PhD докторанты (Астана, Қазақстан, e-mail: bas.imam@mail.ru)
 Өтпенев Наурызбай Тағанұлы – Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университетінің PhD докторанты (Алматы, Қазақстан, e-mail: info@muftiyat.kz)
 Қайырбеков Нұрлан Евфратұлы – PhD, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті дінтану кафедрасының доценті (Астана, Қазақстан, e-mail: nurlan.kairbekov@mail.ru)
 Кызылжық Абдулла – PhD, Ыстамбұл университетінің профессоры (Ыстамбұл, Түркия, e-mail: kizila@istanbul.edu.tr)

Information about authors:

- Yesmangambet, Nurbek Aueskhanuly (corresponding author) – PhD student at the Department of Religious Studies of L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan, e-mail: bas.imam@mail.ru)
 Otpenov, Nauryzbai Taganuly – PhD student of Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak (Almaty, Kazakhstan, e-mail: info@muftiyat.kz)

Kairbekov, Nurlan Evfratuly – PhD, docent of the Department of Religious Studies of L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan, e-mail: nurlan.kairbekov@mail.ru)

Kizilcik, Abdullah – PhD, Professor of Istanbul University (Istanbul, Turkey, e-mail: kizila@istanbul.edu.tr)

Сведения об авторах:

Есмаганбет Нұрбек Ауесханұлы (автор-корреспондент) – PhD-докторант кафедры религиоведения Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилёва (Астана, Казахстан, e-mail: bas.imat@mail.ru).

Утпинов Наурызбай Тағанұлы – PhD-докторант Египетского университета исламской культуры Нур-Мубарак (Алматы, Казахстан, e-mail: info@tufiyat.kz).

Қайырбеков Нұрлан Евфратұлы – PhD, доцент кафедры религиоведения Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан, e-mail: nurlan.kairbekov@mail.ru).

Қызылджик Абдулла – PhD, профессор Стамбульского университета (Стамбул, Турция, e-mail: kizila@istanbul.edu.tr).

*2025 жылы 29 мамырда тіркелген.
2025 жылы 20 желтоқсанда қабылданды.*